

Lezen als morele oefening. Opstellen over literatuur en ethiek

Jan Vorstenbosch

Recensie van: Thijs Jansen, Frans Ruiter en Jemeljan Hakemulder (red.), De lezer als burger. Over literatuur en ethiek. Kok Agora, Kampen, fl. 34,50.

Sinds MacIntyre in zijn invloedrijke boek *After Virtue* (1981) een hoofdstuk opnam over het belang van de verhalen met behulp waarvan mensen zich een beeld vormen van hun morele identiteit, is er in de ethiek steeds meer aandacht gekomen voor de rol die literatuur kan spelen in moraal en ethiek. Voor een belangrijk deel was dit een reactie op de gedrevenheid waarmee vooral Amerikaanse filosofen in de jaren zeventig ethische theorieën met een universele strekking hadden ontworpen. Rawls' *Theory of Justice* is van dit streven naar theorievorming het bekendste (en meest weerbarstige) voorbeeld. Hier te lande concentreerde de discussie zich overigens minder op de ethische theorievorming en meer op de praktijken en methoden van de toegepaste ethiek, die te rigide zou zijn om de complexiteit van bijvoorbeeld medisch-ethische dilemma's recht te doen. Martha Nussbaum, die overigens met respect spreekt over Rawls' werk, komt de eer toe met *Love's Knowledge* (1990) het thema van de verhouding van literatuur en ethiek op een wijze te hebben uitgewerkt die de discussie is gaan bepalen. Haar naam valt dan ook regelmatig in een bundel essays die onlangs onder de titel *De lezer als burger* door Kok Agora werd gepubliceerd.

De redacteurs die aan de wieg van

deze bundel stonden, zijn evenwel geen ethici maar Utrechtse literatuurwetenschappers. Ook in de literatuurwetenschappen broeit er blijkbaar iets van onbehagen met de aldaar heersende aanpak, die vooral wordt ingegeven door het streven een respectabele theoretische of empirische wetenschap te worden. Misschien is men daardoor het contact verloren met de ervaringen van de lezer die - zo laat zich verdedigen - vooral ook een morele component hebben. Maar ook in de literaire kritiek, die zich dicht bij de lezer ophoudt, ligt de verhouding tussen ethiek en literatuur moeilijk. Hier lijkt vooral de angst te overheersen andere dan esthetische of technische normen (inclusief geloofwaardigheid, coherentie etc.) aan literaire teksten te stellen. Het argument hiervoor zou kunnen zijn dat de stof van de belangrijkste literatuur van de negentiende en twintigste eeuw wordt gevormd door de menselijke zwakheden en onzekerheden, misstappen en wandaden, en dat die zelden zo wordt verwerkt dat de burger weer rustig kan gaan slapen. Brave, moraal-bevestigende literatuur is - om met de woorden van Bronzwaer te spreken - een *contradictio in terminis*. De verwarring van ethiek met de bestaande, maatschappelijke moraal speelt de discussie hier echter parten en de filosofische analyses in deze bundel helderen in elk geval op dit punt veel op.

De lezer als burger biedt negentien bijdragen waarin de vele kanten van de verhouding tussen literatuur en ethiek ruimschoots aan de orde komen. Die verscheidenheid heeft zijn aantrekkelijke kanten. Het gaat voor het overgrote deel om hoogwaardige, erudiete, leerzame artikelen van vooraanstaande of anders wel veelbelovende auteurs. De verscheidenheid heeft echter ook het ordenings- en coherentieprobleem dat inherent is

aan elke bundeling aanzienlijk vergroot. De bijdragen zijn nu ondergebracht in vijf rubrieken: 'literatuur, filosofie, theologie'; 'pedagogische perspectieven'; 'de legitimatie van cultuurpolitiek'; 'recht en literatuur' en 'moderne literatuurgeschiedenis: enkele episodes'. De verdeling is niet alleen kwantitatief nogal onevenwichtig - de eerste en laatste rubriek tellen 6 bijdragen, de andere drie aanmerkelijk minder. Een groter bezwaar is dat er geen duidelijk idee aan deze indeling ten grondslag ligt. De essays in elk van de vijf rubrieken worden alleen bij elkaar gehouden door het opschrift; elk essay begint voor zichzelf opnieuw. Als dit een boeiende afwisseling oplevert, en dat is het geval, dan moeten we daarover misschien niet zeuren. Maar titel en inleiding suggereren meer, een meer dat eigenlijk nergens goed uit de verf komt.

Met enige moeite kunnen nog wel drie benaderingen worden onderscheiden. Ten eerste zijn er een aantal algemene, theoretische, filosofisch getinte beschouwingen over literatuur en ethiek, geschreven door ethici, filosofen en theologen (bijdragen van o.a. Mooy, van Tongeren, van Asperen en Boenink). Ook het artikel van de rechtsfilosoof Witteveen over recht en literatuur valt eigenlijk in deze categorie. Dan is er een vijftal bijdragen van pedagogen en literatuurwetenschappers (o.a. Dasberg, Ruiters, De Glas) die de morele betekenis van literatuur en letteren voor opvoeding en politiek belichten met de nadruk op de praktische, vormende effecten van de letteren in een breder cultureel verband. Tenslotte is er een aantal case-studies waarin wordt ingegaan op concrete teksten en auteurs. Vooral deze bijdragen laten zien hoezeer de relatie tussen ethiek en literatuur moet worden geplaatst tegen een cultuurhistorische en literair-tekstuele achtergrond. Lethen a-

nalyseert bijvoorbeeld hoe het streven naar een a-morele registratie van de werkelijkheid de stijl van auteurs als Ernst Jünger bepaalde. Andringa verweeft op een interessante manier een aantal algemene opmerkingen over de morele betekenis van literatuur met een analyse van het oeuvre van Kafka. Misschien is deze relatie zelfs zo sterk en intrinsiek dat het thema literatuur en ethiek zich helemaal niet leent voor een algemene, theoretische beschouwing, omdat elke cultuur en elk literair werk zijn eigen verhouding tot (de?) moraal definieert.

Hoe dan ook, *De lezer als burger* is ongetwijfeld een lofwaardige poging om een podium te creëren waarop de discussie over literatuur en ethiek naar een hoger niveau kan worden getild. Het probleem blijft echter of door een aantal mensen op een podium iets verstandigs, moois of spannends te laten zeggen, een samenhangende dialoog op gang wordt gebracht. Op dit vlak lijken me toch een paar kansen gemist. Een daarvan is dat dit een goede gelegenheid was geweest om een gesprek tussen ethici en filosofen enerzijds en literatuurwetenschappers anderzijds op gang te brengen. Het komt me na lezing van deze bundel voor dat de wortels van de discussie voor beide partijen toch enigszins anders liggen. De literatuurwetenschappers lijken de literatuur meer vanuit een moreel en maatschappelijk perspectief te willen bekijken ('de lezer als burger') en hebben een zekere neiging om daarbij vooral naar de werking of de moreel-vormende betekenis van literatuur te vragen. Moraal wordt daarbij vaak opgevat als een code van normen waarvan de geldigheid mag worden verondersteld. Filosofen en ethici daarentegen wenden zich tot de literatuur omdat de pogingen om de geldigheid van die normen in de theorie aan te tonen

op niets zijn uitgelopen en omdat de ethiek zich teveel heeft laten opscheppen met de vraag naar minimale normen. De literatuur zou de plek kunnen zijn waarin de vraag naar het goede leven, naar de zin en betekenis van het bestaan, naar de vele perspectieven op situaties veel beter aan de orde kan worden gesteld. Ethici zijn meer geïnteresseerd in de intrinsieke betekenis van deze veelstemmigheid, van de ervaringen die het lezen bij de lezer oproept, in de manier waarop literatuur de morele ervaring representeert of de morele verbeelding stimuleert. Deze verschillende vertrekpunten, die we grofweg de consequentialistische en de hermeneutische kunnen noemen, zouden wel eens heel verschillende problemen kunnen opleveren en misschien ook een heel verschillende keuze voor bepaalde boeken en literatuurvormen kunnen opleveren.

Een verbinding van deze twee zou gezocht kunnen worden in het debat over de beperkingen van een tolerante, liberale cultuur die een samenhangende discussie zou belemmeren over 'gedeelde' normen en waarden met betrekking tot euthanasie, immigratie, de verhouding tot andere culturen, over wat belangrijk is 'voor ons' en over hoe wij moeten leven. De titel van de bundel lijkt bedoeld om de vraag centraal te stellen hoe de literatuur kan helpen dergelijke gedeelde morele begrippen en inzichten te vinden. Maar in de bijdragen gaat nauwelijks iemand expliciet op deze kwestie in. Als mijn observatie dat de interesse van literatuurwetenschappers vooral ook de moraal-bevorderende kant van literatuur betreft juist is, dan is dit ook wel begrijpelijk. Een al te duidelijke taak op dit vlak aan de literatuur toewijzen, zou te zeer ingaan tegen de verworvenheden van een liberale cultuur en de morele *sophisticatedness* van het soort lezer dat die cultuur heeft

opgeleverd. De literatuur kan geen rechtstreekse politieke of ideologische taak meer op zich nemen. Zij moet eerst en vooral tegemoet komen aan de voorwaarden die zich in de loop van de laatste 200 jaar in de literaire praktijk zelf hebben gevormd. Dat sluit een morele dimensie allerminst uit, maar het sluit wel uit dat er een morele boodschap wordt gebracht die niet wordt bemiddeld door de 'interne' normen van de literaire praktijk van schrijven en lezen. Hoe de relatie tussen deze interne normen en de 'alledaagse', gemeenschappelijke morele code waaraan wij ons gebonden voelen, moet worden gedacht, hebben de literatuurwetenschappers mij niet echt duidelijk kunnen maken en al helemaal niet hoe in een liberale samenleving een (ontbrekende) gemeenschappelijke moraal zou kunnen worden gecreëerd in de letteren.

Aan de andere kant lijken de ethici en filosofen die het meest geïnteresseerd zijn in literatuur een voorkeur te hebben voor literatuur waarin persoonlijke en relationele problemen centraal staan. Aandacht voor de bredere culturele en politieke context wordt daardoor niet uitgesloten, maar daar ligt in elk geval niet het accent en zeker niet het normatieve engagement. Het gaat hen niet om een cultuurhistorische situering van Madame Bovary of Effi Briest, maar om de intrinsieke, morele betekenis van het lezen van deze werken, bijvoorbeeld omdat die mogelijkheden van morele ervaring laten zien. Die betekenis en die ervaring zijn echter maar moeilijk te plaatsen als die van een 'burger'. De lezer blijft toch primair burger van de republiek der letteren en hoe problematisch de verhouding met zijn reële politieke en sociale bestaan is, laat zich gemakkelijk aantonen aan de hand van een aantal opvattingen uit de bundel die elkaar tegenspreken, raken of aanvullen.

Zo stemt Gerard de Vries aan het einde van zijn bespreking van Austers *Leviathan* in met Calvino's uitspraak "Ieder leven is een encyclopedie, een reeks stijlen en alles kan voortdurend verplaatst en herordend worden op elke voorstelbare wijze." Veel politiek houvast biedt zo'n conclusie de lezer als burger niet. De literatuur is hier eerder een fragmentatiebom dan een bron van gedeelde normen. Van Tongeren waarschuwt in zijn bijdrage juist voor het ondergaan van de spanning tussen verschillende waarheden (of waarheidsprenties) in de verscheidenheid, doordat we alles wat we lezen verzamelen in een bibliotheek van vele mogelijkheden. Op de vraag hoe een pleidooi voor spanningsvolle verscheidenheid zich verhoudt tot een verlangen naar gedeelde 'normen', gaat ook van Tongeren niet in. Het valt te verwachten dat de maatschappelijke moraal die zo'n spanningsvolle verscheidenheid mogelijk moet maken, uiteindelijk toch weer een liberale moraal zal zijn. Boenink legt het centrale probleem dat zich hier aandient scherp bloot als ze aan het slot van haar voorbeeldige kritische bespreking van Nussbaums claims opmerkt dat "een gemeenschapsstichtende functie van literatuur veronderstelt dat de kloof moet worden overbrugd tussen het individuele leesproces en collectief gedeelde opvattingen, die vervolgens een rol zouden kunnen spelen in het collectieve handelen". Wesseling ten slotte geeft in haar bijdrage over de Holocaust-literatuur impliciet de grenzen aan van De Vries' post-modernistische opvatting over literatuur. Schrijven over de Holocaust is een hachelijke zaak, waarbij het onderwerp zelf scherpe grenzen stelt aan de veelheid van stijlen en zelfs de morele vraag wie gerechtigd is om erover te schrijven aan de orde dient te worden gesteld.

Kortom, voor een echte dialoog over de literatuur, meer speciaal de roman, als bron van collectieve ethiek is deze bundel een uitstekende opmaat. Vooral nog is er echter maar één groep van lezers die erin geslaagd is om hun burgerschap op basis van een literair werk gestalte te geven en dat zijn de gereformeerden met de Bijbel. Maar die groep zal voor weinig liefhebbers van moderne literatuur een voorbeeld vormen.

Voorname namen

Ingmar Westerman

Recensie van: Willem Melching en Wyger Velema (red.), Main Trends in Cultural History. Ten Essays. Rodopi, Amsterdam en Atlanta 1994, 260 p.

Onder het motto 'de voornaamste stromingen in cultuurgeschiedenis' werd in Amsterdam in 1991 een conferentie georganiseerd. Een aantal van de daar gepresenteerde opstellen is verschenen in een boek onder dezelfde titel. De gedachte achter conferentie en boek, aldus de redacteurs, is het bijeenbrengen van enkele zeer gerenommeerde historici om te zien welke thema's en benaderingen voor hen zoal van belang zijn. Deze aanpak is prestigieus, niet programmatisch: vermaarde academici worden opgevoerd zonder dat deze zijn gevraagd de belangrijkste bewegingen in hun vakgebied in kaart te brengen.

Welke zijn nu de voornaamste stromingen in de cultuurgeschiedenis volgens deze auteurs? Zoals gezegd geeft geen van hen rechtstreeks antwoord op deze vraag. Maar, stellen Melching en Velema in een korte inleiding, alles tezamen genomen worden enkele patronen